

Obrazovanje i društvena nejednakost

Elvira Islamović

SAŽETAK: Nejednakost predstavlja jedan od najvažnijih i najsloženijih problema savremenog društva. Odnos između obrazovanja i društvene jednakosti jedna je od središnjih tema sociologije obrazovanja. Rad je posvećen temi sociološke perspektive odnosa obrazovanja i društvene nejednakosti. Brojna istraživanja pokazuju da je obrazovanje povezano sa socijalnom nejednakošću. Drastičan porast društvenih nejednakosti u tranzicijskim uvjetima, problemi nezaposlenosti i siromaštva, te odlazak mladih obrazovanih ljudi iz Bosne i Hercegovine, potiču niz pitanja o uzrocima i posljedicama tih procesa. Iako obrazovanje osigurava individualnu dobrobit, razvoj svakog pojedinca, ali i napredak društva, sociološke analize pokazuju da obrazovanje ima ograničenu moć u smanjivanju društvenih nejednakosti. U radu se problematiziraju oblici nejednakosti i društvena isključenost s obzirom na različite faktore te zaključuje da su obrazovna postignuća i dalje snažno determinirana klasnim, etničkim i rodnim obilježjima. Osiguranje jednakih mogućnosti, borba protiv diskriminacije i socijalne isključenosti, pomoć ranjivim društvenim grupama i razvoj inkluzivne kulture, predstavljaju osnovu za smanjenje razlika, socijalno uključivanje i razvoj društva u cjelini.

Ključne riječi: *društvena nejednakost, obrazovanje, socijalna isključenost, jednakost šansi*

Education and Social Inequality

ABSTRACT: Inequality is one of the most important and complex issues of modern society. The relationship between education and social equality is one of the central themes of the sociology of education. This paper analyses the sociological perspective of the relationship of education and social inequality. Numerous studies have shown that education is closely related to social inequality. A drastic increase in social inequalities in terms of transition, problems of unemployment and poverty as well as the exodus of young educated people from Bosnia and Herzegovina, raise a series of questions about the causes and consequences of these processes. Although education provides personal well-being, development of each individual, as well as the progress of society, sociological analyses show that education has limited power to reduce social inequalities. This paper discusses the forms of inequality and social exclusion due to various factors and concludes that educational achievements are still strongly determined by class, ethnic and gender characteristics. Ensuring equal opportunities, combating discrimination and social exclusion, helping vulnerable social groups and developing an inclusive culture, are the basis for reducing differences, for social inclusion and the development of society as a whole.

Keywords: *social inequality, education, social exclusion, equality of opportunities*

UVOD

Obrazovne ustanove tokom povijesti iskazivale su ekskluzivnost i diskriminaciju, birajući kome će omogućiti stjecanje znanja. Školovanje je bilo omogućeno odabranim pripadnicima zajednice, prvenstveno muškarcima, bogatim i privilegiranim društvenim slojevima. Do polovine 19. stoljeća škole su isključivale siromašne članove društva, žene, obojene, bolesne i osobe sa invaliditetom. Industrijalizacija i potreba za obrazovanom radnom snagom, potaknula je masovno obrazovanje čime je omogućena demokratizacija obrazovanja i povećanje obuhvata djece dorasle za školu iz deprivilegiranih društvenih skupina. Distribucija društvenih, ekonomskih i kulturnih dobara u društvu je uglavnom asimetrična. Nejednakost u društvu zasniiva se na nejednakoj raspodjeli vrijednih resursa različitim kategorijama pojedinaca, među kojima su najvažnije klasne, etničke i rodne kategorije. Pod pojmom društvena stratifikacija

obično se misli na postojanje strukturalnih nejednakosti između grupa u društvu, u pogledu njihovog pristupa materijalnim ili simboličnim nagradama.¹ Socijalna

¹ Društvena stratifikacija je samo jedan oblik društvene nejednakosti koji se izražava u rangiranju društvenih slojeva, zavisno od materijalnog bogatstva, moći i ugleda koje njihovi pripadnici imaju. Stratifikacijski sistemi mogu se temeljiti na različitim društvenim karakteristikama, npr. društvenoj klasi, rasi, porijeku, rodu ili dobi. Te se karakteristike mogu odnositi na obilježja koja su povezana sa prestižem (društvenim ugledom), statusom ili ekonomskim obilježjima koja upućuju na klasu. U savremenim društvima akcent se stavlja na ekonomske karakteristike. Međutim i druga obilježja poput etničke pripadnosti ili roda, čine osnov stratifikacijskog društvenog pozicioniranja.

stratifikacija utječe na podjelu obrazovnih mogućnosti, na sličan način kao i na podjelu bogatstva, moći i prestiža u društvu. Nejednakosti u obrazovanju, za posljedicu imaju nejednakosti u „životnim šansama“ i izgledima pojedinca za stjecanje dijela društvenih, ekonomskih i kulturnih dobara. U idealnim uvjetima, obrazovanje bi trebalo biti sredstvo izjednačavanja ili barem približavanja društvenih položaja pojedinaca, odnosno sredstvo smanjivanja društvenih nejednakosti. Međutim, istraživanja pokazuju da na obrazovni uspjeh utječe društvena klasa kojoj učenikova porodica pripada. Socioekonomski status porodice pokazao se kao veoma važan faktor koji značajno utječe na mogućnost nastavka školovanja učenika. Pored ravnopravnosti u obrazovnim mogućnostima, uspjeh u školovanju je drugi značajan indikator socijalnog diferenciranja u procesu obrazovanja.

Obrazovanje ima visoku korelaciju sa socijalnom, profesionalnom i statusnom pozicijom pojedinca u društvu. Socijalna promocija putem obrazovanja u društvu se ostvaruje na razini pojedinca ili manjih socijalnih grupa. Ukoliko je društvena struktura zatvorenija prema promjenama, obrazovanje postaje značajnijim faktorom mobilnosti na mikro planu. Tokom 20. stoljeća mnogi teoretičari obrazovanja raspravljali su o ulozi obrazovanja u smanjenju društvenih nejednakosti. U duhu tradicionalnih humanističkih teorija naglašava se važnost sveopće socijalne jednakosti i mogućnosti obrazovanja za sve društvene grupe, naročito one marginalizirane, kao i očekivanja da obrazovanje doprinese poboljšanju i napretku društva, kvaliteti života i ispunjenja ličnih težnji pojedinca. Princip pravednosti u obrazovanju podrazumijeva da bi obrazovanje moralo biti jednako za sve. Postoji nekoliko teorijskih stajališta o obrazovanju u modernim društvima i implikacijama koje ono ima na nejednakost u društvu.

JEDNAKOST OBRAZOVNIH ŠANSI

Jednakost šansi jedan je od najvažnijih oblika jednakosti u modernim društvima i obično se definira kao ostvarivanje približno istih početnih mogućnosti za sve pripadnike jednog društva, na osnovu individualnih sposobnosti i zasluga, bez vanjskih ograničenja. U kontekstu jednakosti šansi, posebno se razmatra uloga škole kao tzv. kanala društvene pokretljivosti u modernim društvima. Društvena pokretljivost (mobilnost) odnosi se na kretanje pojedinaca na različitim slojevima društvene hijerarhije i uglavnom se definira s obzirom na kategorije društvene klase ili zanimanja. Novija istraživanja društvene pokretljivosti uvode razliku između apsolutnih i relativnih stopa pokretljivosti. Apsolutne stope odnose se na postotak društveno pokretljivih ljudi iz neke od osnovnih kategorija. Stope relativne pokretljivosti pokazuju relativne šanse pojedinaca različitog klasnog porijekla za pristup različitim klasnim položajima. Uobičajeno je da se vertikalno društveno napredovanje putem školovanja ili profesionalnog obrazovanja i djelovanja smatra pokazateljem otvorenosti neke društvene strukture i jednakosti šansi. Ukoliko je dostupnost obrazovnih institucija šira, a udio individualnih napora i sposobnosti u vertikalnom socijalnom napredovanju veći, utoliko je društvo otvorenije i može se očekivati da će se ono brže razvijati. I obrnuto, ukoliko je dostupnost obrazovnih

institucija manja, a utjecaj pripisanog socijalnog statusa na vertikalno društveno napredovanje veći, utoliko je društvena struktura zatvorenija, a društvo će se vjerovatno sporije razvijati (Mimica i Bogdanović, 2007). Obrazovno postignuće stiže se individualnim radom i uspjehom u savladavanju određenih zadataka. U tom smislu, škola bi trebala biti jedan od najvažnijih i najobjektivnijih mehanizama sticanja i raspodjele društvenih uloga i položaja. Međutim, u praksi se taj ideal teško ostvaruje. Razlozi tome nalaze se, s jedne strane u društvu, a s druge u školi. Iz prve grupe činilaca najvažniji su oni koji potiču iz temeljnih obilježja zatečene društvene strukture, prije svega, zato što povoljniji društveni status roditelja stvara i povoljnije uvjete za školovanje i dalje napredovanje djece; i drugo, povoljniji društveni status roditelja stvara i povoljnije uvjete za školovanje i dalje napredovanje djece. S druge strane, povoljniji društveni status roditelja omogućava da se mnogo lakše podnesu posljedice eventualnog neuspjeha u školovanju i kasnijoj profesionalnoj djelatnosti. Sociologinja Julia Evetts (1986) ističe kako je jedna od najvažnijih društvenih zadaća obrazovanja da svakom djetetu, bez obzira na irelevantne faktore, kao što su klasa, dohodak, religija, rasa ili rani hendikepi – pruži jednake šanse da ostvari svoje urođene sposobnosti. Evetts (1986) smatra kako jednakost u obrazovanju može imati tri značenja.

1. Jednakost šansi koja podrazumijeva da svaki pojedinac ima jednak pristup obrazovnim resursima, da svatko ima jednako pravo na školovanje, a škola će obaviti selekciju prema sposobnostima.
2. Drugo shvaćanje pojma jednakosti u obrazovanju odnosi se na činjenicu da nemaju svi ljudi jednake sposobnosti. Ako učenike grupiramo prema (intelektualnim) sposobnostima, svakoj grupi možemo ponuditi nastavni program koji učenici mogu svladati, te na taj način dobivamo *jednakost u obrazovnim rezultatima*.
3. Treće shvaćanje jednakosti J. Evetts naziva *pozitivnom diskriminacijom*. To znači pridavanje posebne pažnje onim učenicima koji su – zbog toga što su odrasli u nižim društvenim slojevima – lišeni vještina i znanja koje škola visoko vrednuje. Njima treba omogućiti nadoknadu tih manjkavosti. Takav se pristup ponekad naziva *kompensacijskim obrazovanjem*. Na taj se način nadarenoj djeci želi omogućiti da nadoknade manjkavosti koje su posljedica njihovog socijalnog porijekla. Kompenzacijsko obrazovanje treba da poboljša nepovoljan položaj ili barem smanji razlike u postignućima siromašne djece u odnosu na djecu sa povoljnijim društvenim položajem (Evetts, 1986, str. 73).

Prema funkcionalističkoj teorijskoj perspektivi, obrazovanje već ispunjava sve zahtjeve i očekivanja koja se od njega traže. Talcott Parsons je tvrdio da su sistemi stratifikacije izvedeni iz zajedničkih vrijednosti. Prema Parsonsu "stratifikacija, u svom vrijednosnom aspektu, jest rangiranje jedinica u društvenom sistemu u skladu sa zajedničkim sistemom vrijednosti." Parsons tvrdi kako je za učinkovito funkcioniranje društva, važan vrijednosni konsenzus. U američkom društvu škole promoviraju dvije ključne vrijednosti: 1)

vrijednost postignuća i 2) vrijednost postignuća šansi. Pojedince se stavlja u isti položaj u školi omogućujući im da se pod jednakim uvjetima takmiče u obrazovnom postignuću. Funkcionalisti smatraju da te vrijednosti imaju veliku ulogu u funkcioniranju društva, posebno u razvijenom industrijskom društvu gdje se radna snaga nagrađuje u skladu sa postignutim uspjehom i gdje će se smatrati da je sistem ispravan i pravedan jer se status postiže u okolnostima u kojima svi imaju jednake šanse. Funkcionalistička teorijska stajališta tvrde da su industrijska društva meritokratski pružaju istinsku jednakost šansi. U meritokraciji se društveni položaj u profesionalnoj strukturi zauzima na osnovu individualnih zasluga i rezultata definiranih posredstvom univerzalnih kriterija postignuća, a ne pripisanih kriterija kao što su dob, spol i naslijeđena dobra. Ideologija tzv. američkog načina života ili 'američkog sna', prema kojoj svako može uspjeti u životu onoliko koliko je sposoban i koliko se trudi, izražava upravo meritokratski ideal. Kao jedno od načela socijalne ili distributivne pravde, meritokratski princip označava zahtjev da se koristi i obaveze proizišli kao rezultat društvene saradnje raspodjeljuju među pojedincima shodno njihovim zaslugama. Princip meritokracije nije univerzalno prihvaćen. Meritokratski princip suočava se sa poteškoćom osiguravanja objektivnog mjerenja koje bi omogućilo prepoznavanje sposobnosti neovisno o naslijeđenim prednostima. Funkcionalisti Davis i Moore (1945) nastojali su objasniti univerzalnu nužnost koja izaziva stratifikaciju u svakom društvenom sistemu. Oni smatraju kako svi društveni sistemi imaju zajedničke određene funkcionalne preduvjete koji moraju biti zadovoljeni ukoliko sistem želi opstati i učinkovito funkcionirati. Jedan od takvih funkcionalnih preduvjeta je i učinkovita dodjela uloga, što znači da: 1) sve uloge moraju biti popunjene, 2) moraju biti popunjene onima koji su najспособniji izvesti ih, 3) za to se mora proći nužno školovanje, 4) uloge se moraju obavljati savjesno. Društvena stratifikacija je mehanizam koji osigurava da se najспособniji pripadnici društva rasporede na one položaje koji su za društvo najfunkcionalniji. Obrazovni sistem je sredstvo kojim se raspodjeljuju uloge.

PRIVID JEDNAKOSTI OBRAZOVNIH ŠANSI

Kritičar teorije Davisa i Moorea, Melvin Tumin zaključio je da stratifikacija, po svojoj naravi, ne može nikad odgovarajuće obavljati funkcije koje su joj Davis i Moore pripisali. On je tvrdio da oni koji su rođeni u nižim slojevima nikad ne mogu imati iste mogućnosti za realizaciju vlastitih talenata kao što imaju oni rođeni u višim slojevima (Haralambos i Holborn, 2002, str. 29). Davisu i Mooreu zamjera se pored ostalog i da:

1. Akademske svjedodžbe i nagrade u zanimanju nisu u naročito tijesnoj vezi. Prihodi su vrlo labavo povezani sa školskim uspjehom
2. Vrlo je upitna pretpostavka da školski sistem ocjenjuje polaznike prema sposobnostima. Često se pokazuje da inteligencija vrlo malo utječe na uspjeh u obrazovanju.
3. Mnogi dokazi upućuju na to da utjecaj društvene stratifikacije uglavnom sprječava školski sistem da uspješno ocjenjuje pojedince prema

sposobnostima (Haralambos i Holborn, 2002, str. 780).

Sociolozi su bili zaokupljeni pitanjem nejednakih mogućnosti obrazovanja, posebno u odnosu prema klasnoj pripadnosti. Za razliku od funkcionista koji smatraju da stratifikacija integrira društvo, teoretičari marksističke orijentacije smatraju da stratifikacija razdvaja društvo na dvije glavne društvene grupe: vladajuću i potčinjenu klasu. Ne slažu se sa funkcionistima da obrazovanje pruža istinsku jednakost šansi. Budući da je obrazovanje ključni element socijalne mobilnosti, postoji visok stupanj korelacije između stepena obrazovanja i socijalnih položaja. Socijaldemokratske teorije istakle su osnovne slabosti i nedostake postojećih obrazovnih sistema, kako bi ispunila očekivanja da ispravljanjem određenih nedostataka, obrazovni sistemi mogu pomoći pojedincima da razviju svoje potencijale, smanje nejednakost šansi i stvore pravednije društvo. Od 60-ih godina prošloga stoljeća, bila je raširena predodžba kako se ekonomska nejednakost može smanjiti tako da se u obrazovnom sistemu omogući veća jednakost šansi. Ove nade nisu se ostvarile, a kasnije marksističke teorije u sociologiji obrazovanja, dokazivale su da obrazovanje jednostavno ne može nadoknaditi nejednakosti koje postoje u društvu kao cjelini. Socijalna stratifikacija utječe na raspodjelu obrazovnih mogućnosti, jednako kao i na raspodjelu bogatstva, prestiža i moći. Na taj način, obrazovanje ne izjednačava, nego upravo služi kao sredstvo očuvanja i reprodukcije društvenih nejednakosti. Drugi teoretičari bavili su se sadržajima koji se prenose u procesu obrazovanja i koji na vrlo suptilan način dovode do diferencijacije. Francuski sociolog Pierre Bourdieu ispituje utjecaj habitusa u funkciji reprodukcije postojećeg društvenog poretka preko njegove sprege sa školskim sistemom, koji, usprkos proklamiranoj demokraciji "jednakih šansi", svojim prikriivenim mehanizmima selekcije i vrednovanja zapravo učvršćuje uspostavljene klasne razlike. Jednakost obrazovnih šansi moguća je samo u društvu bez društvene stratifikacije. Bourdieu polazi od toga da je glavni zadatak obrazovnog sistema *kulturna reprodukcija*, ne samo prenošenje kulture, nego prenošenje obrazovnih sadržaja vladajućih klasa. Ti obrazovni sadržaji predstavljaju kulturni kapital, tj. moguće ih je pretvoriti u imetak i moć. Privilegirani društveni slojevi unose u obrazovni proces simbolički kapital koji im omogućava bolje početne pozicije, stil života, samopouzdanje i navike neophodne za uspjeh. Obrazovna i kulturna reprodukcija odnosi se na načine na koje škole, zajedno sa drugim društvenim institucijama, pomažu u neprekidnom održavanju društvenih i ekonomskih nejednakosti iz generacije u generaciju. Reprodukcija kulture vladajućih klasa, prema tome, je osnovna funkcija školskog sistema. Tu nametnutu dominantnu kulturu Bourdieu, naziva *kulturni kapital*, odnosno, skup znanja i vještina koji djeca primaju u najranijoj dobi. Izraz kulturni kapital Bourdieu je prvi put upotrijebio u okviru kritike službene sociologije obrazovanja u djelu *La Reproduction: éléments pour une théorie du système d'enseignement* (1970) (Bourdieu i Passeron, 1970). Kako se taj kulturni kapital ne prenosi na djecu iz radničke klase, školski sistem ocjenjivanja, koji se čini neutralnim i objektivnim, zapravo legitimira

ekonomsku nejednakost između društvenih klasa pozivanjem na ideološki pojam prirodnih sposobnosti. U svojim kasnijim istraživanjima o sveučilištima i znanstvenicima Bourdieu razvija složeniju podjelu na *društveni kapital* (moć se osigurava preko članova porodice ili drugih društvenih mreža), *simbolički kapital* (kao što je ugled ili čast), *ekonomski kapital* (posjedovanje ekonomskih dobara kao što su imovina, dionice ili ulaganja), te, konačno, *kulturni kapital* (obrazovne kvalifikacije i istaknutost u svijetu umjetnosti i znanosti). Dio vladajuće klase čija moć proizilazi iz kulture (prije svega preko obrazovnih postignuća) uvijek će biti podređena dominantnoj ekonomskoj klasi i zbog toga Bourdieu njihov klasni položaj opisuje kao „dvosmislen“. Njihova obrazovna postignuća i kulturne dispozicije odvajaju ih od radničke klase, ali ipak ne pripadaju u potpunosti dominantnoj ekonomskoj klasi (Abercrombie, Hill i Turner, 2008). Kulturni kapital nije ravnomjerno raspoređen u društvu. Djeca iz viših klasa dobiva puno više, nego djeca iz nižih klasa, zbog toga što se od početka socijaliziraju u dominantnoj kulturi. Kulturni kapital preko sistema obrazovanja služi reprodukciji vladajuće klasne strukture društva. Nasljeđivanje društvenih položaja, i pripadnost povlaštenoj klasi, ne odvija se, dakle, samo posredstvom ekonomskog kapitala, nego i putem kulturnoga kapitala, a upravo obrazovanje u tome ima odlučujuću ulogu. U svemu tome Bourdieuova teorija prilično nalikuje onoj koju je u Britaniji razvio sociolingvisti B. Bernstein. On razlikuje dva tipa jezika (u britanskom društvu): jezik 'niže, radničke klase' i jezik 'srednje klase' (Bernstein, 1979). Djeca iz srednjih i viših slojeva poznaju oba jezička koda što im u školi pruža odlučujuću prednost jer se u njoj njeguje i prihvaća samo drugi od ta dva (Flere, 1986, str. 113). Time on objašnjava ulogu škole u socijalnoj i kulturnoj reprodukciji klasne vladavine. Tokom velikih ekspanzija obrazovanja u posljednjim decenijama, došlo je do sukoba klasa u tom području, u kojem su prema Bourdieu najviše uspjeha imala djeca koja nasljeđuju 'kulturni kapital', mada je došlo i do povezivanja i prelijevanja 'kulturnog i 'novčanog' kapitala. No, obrazovanje je djelovalo i kao kanal društvene pokretljivosti, iako je to posljednje po njegovom mišljenju sekundarno i marginalno u poređenju sa reproduktivnom funkcijom obrazovanja (Flere, 1986, str. 113). Bourdieu tvrdi da je glavna uloga obrazovnog sistema društvena funkcija eliminacije. Ta se funkcija sastoji u eliminaciji pripadnika radničke klase iz viših obrazovnih nivoa.

Bowles i Gintis smatraju kako obrazovanje posredstvom skrivenog nastavnog programa, ali i neizravno putem legitimacije nejednakosti koristi kapitalizmu. Oni smatraju kako kapitalistička društva nisu meritokratska, i kako se meritokracija ne može postići u okvirima kapitalističkog društva. Tvrdi da je klasna pripadnost najvažniji faktor utjecaja na razinu postignuća. „Iluzorno je tvrditi da se svi mi takmičimo u ravnopravnim uvjetima. Djeca bogataša i moćnika uglavnom stječu visoke kvalifikacije i dobivaju dobro plaćene poslove bez obzira na svoje sposobnosti. A to obrazovni sistem prikriva svojim mitom o meritokraciji“ (Haralambos i Holborn, 2002). Privid meritokracije, koji se gaji u školama, vodi uvjerenju da je sistem raspodjele uloga pravedan, ispravan i pošten. Obrazovanje stvara mit da oni na vrhu zaslužuju moć i

povlastice koje imaju, da su svoj status postigli vlastitom zaslugom, a da oni na dnu za svoj položaj mogu okrivljivati samo sebe. Obrazovni sistem na taj način smanjuje nezadovoljstvo što ga obično donosi hijerarhija bogatstva, moći i prestiža" (Haralambos i Holborn, 2002, str. 789). Za francuskog sociologa Raymonda Boudona utjecaj stratifikacije na obrazovanje je neupitan, a odvija se posredstvom subkulturnih razlika među društvenim slojevima. Sekundarni utjecaj stratifikacije na nejednakosti u obrazovanju Boudon objašnjava pozicijskom teorijom, prema kojoj, obrazovno postignuće pojedinca ovisi o njegovom položaju u društvenoj strukturi (Boudon, 1974). Ispitivanje obrazovnih šansi i nejednakosti koje je proveo James Coleman poznato i kao "Colemanov izvještaj" ukazalo je na faktore koji utječu na nejednakosti u postignućima učenika. Coleman je na osnovu anketnog istraživanja na velikom uzorku i primjenom kvantitativnih metoda analize, izveo zaključak da je princip jednakosti obrazovnih šansi pogrešan, te je prije fikcija nego stvarnost (Mimica i Bogdanović, 2007). Do sličnih zaključaka došao je i Christopher Jencks u studiji *Nejednakost. Preispitivanje efekata porodice i školovanje u Americi* (Mimica i Bogdanović, 2007). On je konstatirao da su se škole podijelile klasno i rasno. U istraživanju je utvrđeno da porodično porijeklo ima veći utjecaj na rezultate koje pojedinac postiže u toku školovanja čak i od koeficijenta inteligencije.

Težnja za ostvarenje ideala jednakosti šansi, nailazi na brojne poteškoće. Sociološke analize pokazuju kako obrazovanje ima ograničenu moć da djeluje kao egalizirajući činoc u društvu.² Ni u jednom društvu do sada nije ni približno ostvareno željeno stanje da status pojedinca zavisi isključivo od njegovih individualnih sposobnosti, znanja i zalaganja. Ni u jednom do sada poznatom društvu društveni status nije neposredno uvjetovan i povezan sa stvarnim doprinosima pojedinaca i društvenih grupa održanju i razvoju globalnog društva ili njegovih pojedinih segmenata, tj. njihovim udjelom u stvaranju novih materijalnih i duhovnih dobara i vrijednosti, što znači da u svakom od njih postoji više ili manje izraženo odstupanje od tog normalnog i poželjnog stanja. Nemilosrdna socijalna utakmica koja vlada u savremenim društvima nije prvenstveno stavljena u funkciju razvoja svakog čovjeka i društva kao cjeline, već prije služi određenim parcijalnim društvenim interesima, koji postaju cilj po sebi, obavezujući i potčinjavajući sve ostale ljudske potrebe, vrijednosti i ciljeve, a ne vidi se kako se to može izmijeniti i racionalno preusmjeriti (Mimica i Bogdanović, 2007, str. 216). Usprkos nastojanjima da se poboljša društvena funkcija obrazovanja u pogledu smanjivanja društvene nejednakosti putem obrazovanja, obrazovna postignuća i dalje su snažno determinirana obilježjima poput socijalnog i etničkog porijekla, spola, klase i sl. „Tipičan izraz liberalne hipokrizije jest pozivanje na ljudska prava kao univerzalno načelo te zagovor

² Vidjeti npr. u: (Flere, 1986) i (Haralambos, 1994).

slobodne utakmice i jednakosti šansi. Takvi ideali nesrazmjerno odudaraju u odnosu na stvarno hijerarhijski podijeljeno društvo pa "slobodna utakmica" i „jednakost šansi“ izgledaju kao cinizam antikvara" (Katunarić, 2007, str. 306).

PRAVO NA OBRAZOVANJE, ODGOJ I OBRAZOVANJE ZA SVE

Pitanje neravnopravnog tretiranja djece u obrazovanju s obzirom na porodično porijeklo, spol, klasu, rasu, naciju, religiju, izgled, sposobnosti, i dr. potaknulo je široke rasprave od 1950-ih i 1960-tih godina, sve do danas. Zahtjev za jednakošću šansi u obrazovanju naglašava uspjeh na temelju učinkovitosti, a ne na temelju socijalnog porijekla. Pravo na obrazovanje je osnovno ljudsko pravo svakog čovjeka. Ono osigurava individualnu dobrobit i razvoj svakog pojedinca, ali i napredak i rast društva. Katarina Tomaševski određuje tri aspekta prava na obrazovanje: pravo *na* obrazovanje, prava *u* obrazovanju, te prava *putem* obrazovanja (Spajić-Vrkaš, Stričević i Maleši Mijatović, 2004). Obavezno i besplatno osnovno obrazovanje, te dostupno srednje i više obrazovanje, zaštićeno je nizom dokumenata na globalnom, evropskom i nacionalnom nivou. Usprkos brojnim mehanizmima zaštite ljudskih prava, neravnopravnost i diskriminacija u obrazovanju je čest slučaj. Socijalna realnost u Bosni i Hercegovini pokazuje da postojeće strategije i mehanizmi za borbu protiv siromaštva i poboljšanja života različitih socijalno isključenih kategorija, ne pokazuju naročit uspjeh u ostvarenju prava na obrazovanje na makro planu. Nastojanje da se ostvari ideal društva koje se temelji na ljudskim pravima i slobodama svih, bez diskriminacije, potaknuo je na promišljanja o uvođenju obrazovanja za ljudska prava. Ono je jedan od oblika kojima se nastoji postići nediskriminacija i ravnopravnost u odgojno-obrazovnim institucijama, te se stoga njime pokušava podići individualna i kolektivna svijest o temama kao što su univerzalnost, nedjeljivost i neotuđivost ljudskih prava i sloboda, ali i osposobiti građane za borbu protiv nejednakosti koja polazi od spolnih, etničkih, jezičkih, religijskih, socioekonomskih ili nekih drugih diskriminativnih obilježja (Dürr, Martins i Spajić-Vrkaš, 2002, str. 53).

Međutim, postavlja se pitanje koliko je u praksi obrazovanje dostupno i prilagođeno svima, te koje sve pravne, administrativne i finansijske barijere vode isključivanju i diskriminaciji pojedinih društvenih skupina iz obrazovnog sistema. Sociološke teorije pokazuju da obrazovne institucije nisu sredstvo napredovanja na skali socijalne mobilnosti, nego prije, sredstvo održanja postojeće strukture društva. Dakle, stajalište da obrazovanje može direktno smanjiti nejednakosti u društvu treba uzeti sa rezervom. Mnoga istraživanja pokazuju da je obrazovanje odraz širi ekonomskih nejednakosti. U većem broju nerazvijenih zemalja u svijetu, još uvijek obavezno obrazovanje traje četiri godine, školovanje djevojčica i dalje nije zakonski obavezno ili su čak u školama odvojene od dječaka, te postoje različiti oblici socijalne segregacije i podjela. U društvu postoje ogromne razlike u kvaliteti znanja, njegovom socijalnom prestižu i materijalnim naknadama. Mogućnost svakog pojedinca da, neovisno o svom socijalnom položaju, razvije svoje sposobnosti i stekne znanja, i da naprimjer njegova prijava za

zasnivanje radnog odnosa bude razmatrana isključiv na temelju njegovih sposobnosti i znanja, u bosanskohercegovačkom društvu ipak predstavlja nedostižan ideal. Realnost prepuna koruptivnih, nepotističkih i stranačkih utjecaja pokazuje nešto drugačiju sliku stvarnog stanja. Djeca u Bosni Hercegovini nemaju iste obrazovne šanse i mogućnosti. U Bosni i Hercegovini djeca čine jednu trećinu ukupnog stanovništva. Između 5% i 6% djece nije završilo obavezno osnovno školovanje, dok je njih 18% prisiljeno obavljati teške poslove.³ Diskriminacija u obrazovanju manifestira se na više načina. Djeca iz marginaliziranih skupina uglavnom su isključena iz predškolskog odgoja i obrazovanja, što ima negativan učinak na njihovo dalje obrazovanje. Praksa diskriminacije, segregacije, asimilacije i politizacije je sveprisutna u obrazovanju u BiH. Opasnost predstavlja i izrazito političko i ekonomsko prisustvo unutar obrazovnih društvenih procesa, uz sve izraženiju tendenciju komercijalizacije obrazovanja.

Mnogi društveni uzroci generiraju nejednakosti na obrazovnom planu. Djeca iz siromašnih porodica nemaju iste mogućnosti prilikom školovanja, kao djeca iz imućnijih porodica. Nejednak obrazovni položaj imaju također i djeca iz ruralnih ili povratničkih područja, od djece u urbanim i gradskim sredinama. Evidentne su nejednakosti unutar školske strukture, nejednakosti u finansiranju škola, u kvaliteti školskog programa i razini nastave. Školska infrastruktura, opremljenost škola, kvalitet nastavnika i nejednak kvantum znanja učenika, također pružaju uvid u neujednačenu sliku našeg školskog sistema smanjujući time mogućnost ostvarivanja demokratizacije obrazovanja. Romska populacija je u mnogim društvima isključena iz političkog, ekonomskog, kulturnog i društvenog života. Manjinska grupa najčešće se definira kao grupa ljudi koja je manjina u određenom društvu, i koja se zbog svojih posebnih fizičkih ili kulturnih obilježja često nalazi u nejednakom položaju u okviru tog društva. U Bosni i Hercegovini Romi predstavljaju posebno ugroženu manjinu, budući da su izloženi siromaštvu, diskriminaciji i segregaciji kada se radi o pristupu obrazovanju, zapošljavanju, stambenom zabrinjavaju i socijalnim uslugama, uključujući i zdravstvenu zaštitu.⁴ Iako su Romi najbrojnija manjina u Bosni i Hercegovini, oni se tradicionalno nalaze u lošijem socijalnom položaju. Veoma mali postotak uključene romske djece u obrazovni sistem, značajno sužava njihove šanse za kasnije zapošljavanje. Posljedice lošeg obrazovanj Roma, su siromaštvo, socijalna isključenost, 'nevidljivost' i marginaliziranost Romske zajednice u

³ Od tog broja, svakom drugom djetetu uskraćeno je zdravstveno osiguranje, dok 60% djece pripada kategorijama kojima je uskraćen neki dio sistema socijalne pomoći. Svako četvrto dijete žrtva je nekog oblika nasilja (Papić, Ž. (2008). Socijalno uključivanje i „filozofije razvoja. *Forum Bosne-Ekonomija ubrzanog razvoja*, 43(08), 269).

⁴ Evropska komisija, 2010), str. 7-8.

Bosni i Hercegovini. Bez formalnog obrazovanja, mogućnosti zaposlenja su izrazito male. Stoga je važno uključiti što više Roma, kako djece tako i odraslih, u sve oblike formalnog obrazovanja: od predškolskog do visokog obrazovanja. Međutim, osim prava *na* obrazovanje, i prava *putem* obrazovanja, treći ključan aspekt prava u kontekstu obrazovanja (kako ih određuje Katarina Tomaševski), naročito za pripadnike manjinskih grupa, jeste pravo u obrazovanju. Romska populacija mora se uključiti u oblike formalnog obrazovanja bez bojazni od asimilacije. Odgojno obrazovni sistem treba uključiti sve, omogućavajući svakom pojedincu da ostane ono što jest.

Premda je od početka sedamdesetih godina škola pratila tendencija intenzivne integracije, tj. uključivanje u redoviti školski sistem djece sa smetnjama u razvoju, osobe sa invaliditetom imaju i dalje ograničen pristup obrazovanju, te stoga i ograničen pristup pri zapošljavanju. Opći trend u novijim pedagoškim teorijama, školskoj politici i praksi odgoja i obrazovanja jeste i individualizacija, odnosno proces prilagođavanja prema učenikovim sposobnostima i interesu. Individualizacija je danas načelo izgradnje sistema odgoja i obrazovanja i poželjan odnos u demokratskoj praksi savremene škole. U cilju smanjivanja neravnopravnosti u obrazovanju i integracije manjinske djece, siromašne djece, djece druge rase ili jezičkog kulturološkog porijekla, te djece sa poteškoćama u razvoju i njihovo uključivanje u redovno školovanje, sve veću važnost ima razvoj ideje i prakse obrazovne inkluzije. Ona počiva na premisi poštivanja i uvažavanja ljudske različitosti, koju vidi kao bogatstvo, a ne povod za isključenost iz socijalnog života. Koncept inkluzije sadržan je u zahtjevu *odgoj i obrazovanje za sve*. Ideja inkluzije počiva na ideji da je svako dijete različito, te da je neophodna transformacija škole kako bi se ona osposobila za prihvatanje i uvažavanje raznovrsnosti. Inkluzija prema tome, naglašava važnost afirmiranja individualnih razlika među učenicima. Individualizacija je također svojevrsni sinonim za "pedagogiju osobnih potreba" koja uvažava temeljne razlike (kognitivne, konativne i afektivne, zdravstvene i fizičke) među učenicima. Prema ovoj koncepciji, potrebna je promjena polazišta u obrazovanju, od integracije prema inkluziji, budući da integracija prethodi inkluziji, sugerira da je riječ o segregaciji, dok inkluzivno polazište podrazumijeva da su svi učenici integralni dio školske sredine.

ZAKLJUČAK

Jednakost među ljudima predstavlja temeljni političko-etički ideal. Kvalitetno obrazovanje mora se osigurati jednako za sve i primijeniti se na cijelo društvo: na lokalnom, nacionalnom, evropskom i globalnom nivou. Zadaća države i relevantnih institucija, jeste da u ime svih građana i poreskih obaveznika, osigura kvalitetno obrazovanje za sve. Stoga, prema mišljenju mnogih autora, obrazovanje bi trebalo omogućiti jednakost, ne samo u obrazovanju, nego i utjecati na smanjivanje nejednakosti u društvu, te kreiranje pravednijih društvenih uvjeta za razvoj i socijalnu i profesionalnu afirmaciju svakog pojedinca. Obrazovanje je javno dobro koje mora biti dostupno svima. Obrazovni sistemi sami po sebi ne smiju izazivati izvlaštenost. Načelo jednakosti trebalo bi biti polazište za sve obrazovne opcije, uz značaj

dostupnosti temeljnog obrazovanja specifičnim kontekstima, najsiromašnijim i socijalno isključenim društvenim slojevima uz osiguravanje različitih mogućnosti obrazovanja za sve, kako bi se omogućila nužna znanja, sposobnosti i vještine za produkti život svakog pojedinca u društvu. Većina zemalja nastoji prevazići ili barem ublažiti neravnopravnosti u svojim sistemima obrazovanja koja se preventivno odnose na grupe koje su historijski redovito bile diskriminirane i marginalizirane, kao što su manjine, siromašni slojevi društva, žene, nadarena djeca, djeca sa poteškoćama u razvoju. Iako je u većini obrazovnih sistema modernih društava uspostavljena formalna jednakost obrazovnih šansi i pristupa obrazovanju, nivoi obrazovnih postignuća, značajno se razlikuju. Postoje brojni primjeri koji upozoravaju da etnička pripadnost, spol i društveno porijeklo i dalje igraju značajnu ulogu u smanjivanju šansi u pogledu obrazovanja i zapošljavanja, gdje društvene skupine koje su manje privilegirane u društvu sa znatno boljim postignućima u obrazovanju, ostvaruju slabiji efekat u poređenju s općom populacijom. Dakle, za određene deprivilegirane društvene skupine, viši nivo obrazovanja i bolje obrazovno postignuće ne znači automatski bolje šanse i društveni status. Jaz između bogatih i siromašnih i dalje raste i teško ga može išta zaustaviti, posebice je nerealno očekivati da to učini obrazovni sistem. Društvo bi trebalo stvoriti uvjete u kojima će mogućnosti optimalnog razvoja, biti podjednako dostupne svim pojedincima. Međutim, odgojno-obrazovna realnost i stvarni život pokazuju da je ovaj obrazovni ideal još uvijek daleko od svoje praktične realizacije, što predstavlja direktnu prijetnju društvenoj integraciji. Ovom društvenom problemu, možemo dodati i problem izostanka svijesti o značaju obrazovanja kao dugoročnog ekonomskom, društvenom i ljudskom ulaganju. Trajno aktuelni zahtjevi u pravcu smanjenja društvenog jaza i nejednakosti i razmatranje uloge obrazovanja u smanjivanju društvene nejednakosti, nezaposlenosti, siromaštva i socijalne isključenosti, upućuju da je obrazovni sistem značajan, ali ne i jedini dovoljan u smanjivanju nejednakosti. Zbog sve težih mogućnosti zapošljavanja, posebno u zanimanju za koje su se školovali, mladi iz deprivilegiranih društvenih slojeva ne uspijevaju putem obrazovanja realizirati značajniju društvenu promociju. Značajan dio mladih prisiljen je na prekvalifikaciju za poslove koji nisu u rangu završenog stepena obrazovanja. S aspekta socijalne pokretljivosti radi se o silaznoj socijalnoj mobilnosti. U Bosni i Hercegovini položaj velikog dijela populacije mladih, veoma je nepovoljan ne samo u pogledu mogućnosti internaliziranja uloga, nego i zbog nemogućnosti izmjene i kreiranja vlastitog položaja. Nezaposlenost je najizraženiji problem današnje mlade generacije u Bosni i Hercegovini. Socijalna isključenost među mladima u Bosni i Hercegovini dovodi do razočarenja u budućnost, osjećaja beznadežnosti i odlaska iz zemlje. Među mladim ljudima koji nisu pohađali nikakve obrazovne ustanove najniža je stopa onih koji imaju zdravstveno osiguranje. Djeca i mladi u kategoriji siromašnih nemaju pristup obrazovanju što ih u dugoročnom smislu dovodi u krug naslijedenog siromaštva. Čak i ako imaju pristup obrazovanju, taj bi pristup bio ugrožen ako bi njihovi roditelji pali ispod praga siromaštva. Pored toga, djeca koja su odrasla u siromaštvu redovno postaju siromašni odrasli, odnosno

ostaju zarobljeni u krugu tzv. "naslijeđenog" siromaštva te se Bosna i Hercegovina suočava sa problemom generacijske reprodukcije siromaštva (Papić, 2008).

Jedan od najvažnijih ciljeva odgojno-obrazovnih politika zemalja Europe i svijeta, pa tako i Bosne i Hercegovine je omogućavanje pristupa obrazovanju svoj djeci i mladima. Prema pokazateljima iz *Izvještaja o humanom razvoju - milenijumski razvojni ciljevi*, u BiH osnovna škola sporo i nedovoljno pripremljeno otvara vrata za marginalizirane grupe djece. Dosada se uglavnom nije poklanjala odgovarajuća pažnja učenicima sa poteškoćama u razvoju. Oni su sistemski izolirani i marginalizirani od strane samog društva. Takva se djeca, ako se uopće školuju, (trenutno njih 0,4% se školuje, ali se računa da je broj takve djece barem duplo veći) uglavnom se nalaze u specijalnim ustanovama iako postepeno počinju procesi njihove integracije u osnovne škole. Slična je situacija i sa romskom djecom, siromašnom djecom, kao i manjinskom djecom (UNDP BiH, 2003, str. 76). Razvoj inkluzivne kulture i promoviranje inkluzivnog pristupa obrazovanju, kao i socijalnih struktura za različite oblike podrške, zahtijeva odgovarajuću političku i finansijsku podršku i usmjerenost na mnogo aktera (učenci, nastavnici, stručni saradnici, roditelji, lokalna uprava, i druge institucije). Osiguranje jednakih mogućnosti, borba protiv diskriminacije i socijaln isključenosti, te pomoć ranjivim društvenim grupama, predstavlja osnovu za smanjenje razlika, socijalno uključivanje i razvoj društva u cjelini.

LITERATURA

- Abercrombie, N., Hill, S. i Turner, B. S. (2008). *Rječnik sociologije*. (J. Čačić-Kumpes i J. Kumpes, Prev.). Zagreb: Naklada Jesenski i Turk.
- Bernstein, B. B. (1979). *Jezik i društvene klase*. Beograd: Bigz.
- Boudon, R. (1974). *Education, Opportunity and Social Inequality*. New York: John Wiley.
- Bourdieu, P., & Passeron, J. C. (1970). *La Reproduction, Elements pour une the'orie du syste'me d'enseignement* (Paris, Ed de Minit).
- Bourdieu, P. (1971). *Reproduction culturelle et reproduction sociale. Social Science Information/Information sur les sciences sociales*, 10(2), 45-79.
- Davis, K., & Moore, W.E. (1945). Some principles of stratification. *Americal Sociological Review*, 10(2), 242-249.
- Dürr, K., Martins, I. F. i Spajić-Vrkaš, V. (2002) *Učenje za demokratsko građanstvo u Europi*. Zagreb: Centar za istraživanje, izobrazbu i dokumentaciju u obrazovanju za ljudska prava i demokratsko građanstvo.
- Evetts, J. (1986). Jednakost obrazovnih šansi: novija povijest pojma. U S. Flere (ur.), *Proturječja suvremenog obrazovanja - ogledi iz sociologije obrazovanja*. Zagreb: Radna zajednica republičke konferencije Saveza socijalističke omladine.
- Evropska komisija (2010). *Saopćenje Komisije Evropskom parlamentu i Vijeću, Strategija proširenja i ključni izazovi 2010.-2011*. Brisel: autor.
- Flere, S. (ur.) (1986). *Proturječja suvremenog obrazovanja. Ogledi iz sociologije obrazovanja*. Zagreb: RZRKSSO.
- Haralambos, M., & Holborn, M. (2002). *Sociologija. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden marketing.
- Katunarić, V. (2007). *Lica kulture*. Zagreb: Izdanja Antibarbarus.
- Mimica, A. i Bogdanović, M. (2007). *Sociološki rečnik*. Beograd: Zavod za udžbenike.
- Papić, Ž. (2008). Socijalno uključivanje i „filozofije razvoja“. *Forum Bosnae*, 43(08), 256-283.
- Spajić-Vrkaš, V., Stričević, I., Maleš D. i Mijatović, M. (2004). *Poučavati prava i slobode*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.

INFORMACIJE O AUTORU

Elvira Islamović

Pedagoški fakultet Univerzitet u Bihaću
 Luke Marjanovića bb, Bihać
 e-mail: elviraislamovic@gmail.com